

FEMINIZAM U EVROPI U XIX VEKU

1. Feminizam na prelazu u XIX vek

U Francuskoj, kolevci evropskog feminizma, reč *feminizam* prvi put se javlja početkom XIX veka. Notirana je u rečniku *Robert* 1837. godine, gde stoji da je feminizam „doktrina čiji je predmet širenje prava i uloge žena u društvu”. Reč je prvi upotrebio Šarl Furije.

U prvoj francuskoj revoluciji, 1789. godine, žene su učestvovala na više načina: bile su u brojnim oružanim odredima, a osnivale su i posebne ženske borbene odrede, radile su u pomoćnim vojnim službama, osnivale su mnoštvo ženskih i mešovitih klubova koji su pomagali revoluciju. Usput, one su preko mnogobrojnih peticija Ustavotvornoj skupštini tražile pravo glasa, pravo na jednako školovanje i izjednačenje sa muškarcima u građanskim pravima.

Sve što je u zapadnoevropskoj književnosti i filozofiji u XVII i XVIII veku nastajalo kao misao o jednakosti žena i muškaraca, kondenzovano je uoči Francuske revolucije u delima i praksi francuskih feministkinja i feminista - najpre Kondorsea, Olempe de Guž i Fransoa Boasela, kao i u delima Engleskinje Meri Vulstonkraft i Nemca Teodora Hipela.

Inspirisana idejama radikalnog liberalizma, Meri Vulstonkraft je napisala delo *Odbrana prava žena* (*Windication of the Right of Women*), u kojem je izložila svoja shvatanja o pravima žena. Smatrala je da će se oslobođenje žena postići jednakim i zajedničkim vaspitanjem ženske i muške dece i omladine. Po njenom mišljenju, takvo vaspitanje za decu iz građanske klase ključ je za rešavanje ženskih problema. Dva pola su stvorena da žive zajedno i od detinjstva ih treba navikavati na zajednički život i zajedničko obrazovanje, tako da i žene i muškarci uče iste stvari i na isti način. Takođe, ona propagira i pravo žena da se bave svim zanimanjima kojima se bave muškarci, jer je to za siromašne žene pitanje njihovog opstanka. Pitanje političkih prava žena u njenom delu u drugom je planu.

Ekonomist, sociolog i matematičar, sekretar Francuske akademije, Kondorse u vreme Francuske revolucije, 1789-1795. godine, kao član zakonodavne skupštine, podnosio je predloge da se ženama da pravo na obrazovanje kao i pravo glasa. Svoja gledišta sažeo je u sledeće tvrdnje: muškarci su razorili princip jednakosti; mirno su lišili polovinu čovečanstva građanskih prava; prirodno je pravo žene da se protiv toga buni; žena nije inferiorna - razumna je. Razlike među polovima, po njemu, nastaju zbog nejednakog vaspitanja žena i muškaraca. On se zalagao za potpunu ravnopravnost žena, u skladu sa Deklaracijom o pravima čoveka.

Spisateljica Olempe de Guž, po ugledu na Deldaraciju o pravima čoveka i građanina, 1791. godine, napisala je Deklaraciju o pravima žene i građanke. U toj Deklaraciji ona je zahtevala da se otkloni dvosmislenost koju izaziva termin *ljudi* i umesto tog termina unela je termine *građanka/građanin* i *muškarac/žena*. Smatrala je da su žene hrabrije od muškaraca, da se one rađaju slobodne i da moraju imati ista prava kao i muškarci. Prema njoj, Deklaracija o pravima čoveka i građanina, primenjena na ženu, podrazumeva da su neotuđiva prirodna prava žene: sloboda ograničena samo slobodom drugog, svojina, sigurnost i, naročito, pravo na otpor ugnjetavanju. Svaka vlast koja ne proizlazi iz volje koju izražavaju i muškarac i žena - ništavna je. Ona se zalagala za apsolutnu ravnopravnost žena i muškaraca, za pristup žena svim funkcijama, za podjednako učešće žena u svim obavezama, kao i u kontroli administracije. Po njoj, brak je ugovor muškarca i žene koji traje dok traje uzajamna naklonost. Olempe de Guž je izrekla i poznatu misao: „Žena ima pravo da se popne na giljotinu. Ona mora imati pravo da se popne i na govornicu”. A pošto je zaboravila na „vrline koje pripadaju njenom polu” giljotinirana je 3. decembra 1793. godine.

Fransoa Boasel, socijalist-utopist, propagirao je uništenje braka kao institucije koju je izmislio muškarac da bi osigurao svoje carstvo. Smatrao je da su privatno vlasništvo, religija i brak suprotni društvenim interesima.

U Nemačkoj u to vreme slične ideje je zastupao publicista Teodor Hipel u svom delu *O poboljšanju građanskog položaja žena*, koje je 1790. godine objavio pod pseudonimom. To delo se smatra prvim manifestom nemačkog feminizma.

Godine 1789, Francuska revolucija je stvorila preduslove za realizovanje ideje o ravnopravnosti žena i muškaraca. Žene su u njoj učestvovala podjednako kao i muškarci. No, one su svoju borbu za ostvarenje ženskih prava podredile borbi protiv feudalizma. U revoluciji su preovladale snage građanskog staleža i sitnog seljaštva i njihove vođe, te su žene - umesto da im se zahvale za njihov doprinos u borbi za novo društvo i umesto priznanja koje su svojom borbom zaslužile -- odvodili u zatvore, a mnoge su poslali i na giljotinu. Najpre zato što su zahtevi žena za ravnopravnošću u imovinsko-pravnim odnosima, koje su one u revoluciji postavljale, ugrožavali mušku dominaciju i, što je još važnije, predstavljali potencijalnu opasnost za privatno vlasništvo. Građanski zakonik, poznat i kao Napoleonov zakonik, donet 1804. godine, spretno je prilagodio rimsko, kanonsko i običajno pravo novim odnosima uspostavljenim buržoaskom revolucijom i postao jedan od osnova novog buržoaskog društvenog sistema. Prema ženi taj zakonik je bio izrazito neprijateljski. Na pragu novog vremena, koje je u prvi plan isticalo slobodu i jednakost u svim pravima, pa i u pravima svojine, mogao se očekivati liberalniji odnos prema ženi. Ali, suprotno tome, zakon je ukinuo i poslednje tragove prava koje su žene određenih slojeva imale u ranijem društvenom sistemu: pravo na samostalno obavljanje zanata, pravo na članstvo u cehovima, pravo plemkinja da samostalno raspolazu svojom imovinom, pravo predstavljanja i pravo glasa u staleškim organizacijama, obavljanje svešteničkog poziva, i slično.

Iako je donet odmah nakon revolucije, kao njena tekovina, Napoleonov zakonik je mužu dao vlast nad suprugom i uspostavio vlast oca porodice: Cilj braka je reprodukcija, muškarcu pripadaju javni poslovi, sticanje i odlučivanje o nasleđivanju stečene imovine, a ženina je dužnost da se brine za dom i porodicu. Zakonik je udatu ženu, u pogledu pravne sposobnosti, sveo na maloletnicu, uporedio je sa kriminalcima i mentalno zaostalim, i za njenog staratelja odredio muža; ograničio je uslove za razvod braka, zabranio istraživanje očinstva, a odnose među supružnicima postavio na odnose posedovanja. U jednoj primedbi na nacrt ovog zakona stoji: „Žena, deca, maloletnici, sluge nemaju svojine, jer oni su sami svojina: žena zato što je deo muškarca, deca zato što su njihov proizvod, sluge jer su prosto oruđe; njihovo vreme, njihov trud, njihove industrije - sve pripada gospodaru". Francuski građanski zakonik značajno je uticao na zakonodavstva više evropskih zemalja; takođe i na Srpski građanski zakonik iz 1844. godine, posebno u delu koji se odnosi na položaj žene u braku i u građanskim pravima.

2. Položaj žene u kapitalizmu - ideje i pokreti

Ograničenja nametnuta ženi postajala su sve veća kočnica ekonomskog razvoja a ugrožavala su i njenu egzistenciju. Još krajem XVIII veka, industrija u evropskim zemljama je apsorbovala veliki broj žena lišenih sredstava za život usled propadanja kućnih zanata i kućne radinosti, kao i zbog osiromašenja seljaštva. Osavremenjivanje industrije, tj. uvođenje mašina, omogućilo je zapošljavanje fizički slabije radne snage, pa je i broj zaposlenih žena i deca stalno rastao. Za fabrikante ovakva radna snaga je bila rentabilnija jer je slabije plaćena, a uticala je i na smanjivanje nadnica muškaraca. Beda radničke porodice naterala je žene da prihvataju nečovečne uslove rada - u pogledu dužine radnog vremena, higijenskih i drugih uslova i, naravno, visine nadnica. Uslovi stanovanja samo su potencirali eksploataciju kojoj su žene, muškarci i deca bili izloženi. A prostitucija je bila neizbežni pratilac bezdušnog izrabljivanja radnica, kao dodatni izvor prihoda za održavanje golog života.

Žene iz vladajućih slojeva živele su lagodno u blagostanju a ako su se i bavile politikom i feminizmom - bila je to više salonska zabava dokonih. Supruge bankara, trgovaca i industrijalaca oponašale su luksuz i način života na plemićkim dvorovima, no počele su da se bave i finansijskim transakcijama. Žene osiromašenog seoskog plemstva, žene iz srednjih i nižih slojeva, činovničkih krugova, sitnih trgovaca, zanatlija i sličnih zanimanja sve manje su bile u mogućnosti da svoju egzistenciju obezbeđuju udajom. Stoga su sve glasnije postavljale zahteve za školovanjem i profesionalnim obrazovanjem. Zapošljavanje na što povoljnijim poslovima za njih je značilo obezbeđenje života, a da bi to postigle bilo je neophodno da steknu potrebne kvalifikacije.

Surova eksploatacija radnika i radnica izazvala je mnoge kritike kapitalističkog načina proizvodnje i raspodele, kao i kritiku svih političkih i međuljudskih odnosa nastalih na tim ekonomskim temeljima; na neograničenom individualizmu i slobodnoj konkurenciji. Uočena je

posebno teška situacija žena i dece; na njima su se reljefno prelamale sve posledice jednog sistema u kojem je profit postao vrhovni zakon. Među piscima, političarima, ekonomistima i filozofima pojavljuju se reformisti koji traže da se poboljša funkcionisanje postojećih društvenih institucija, da se izvrši reforma obrazovanja, da se zaštite radnici i radnice, posebno žene i deca. Udružujući se u razne vrste kooperativa, pojavljuju se i ideolozi kooperativnih pokreta i prvi soocijalisti-utopisti koji traže mogućnosti promene vladajućeg sistema. Značajniji predstavnici svih socijalističkih struja u okviru svojih vizija budućeg društva razmatrali su i položaj žena u društvu, porodici i braku, dajući im manje ili više značaja.

U Engleskoj je Vilijam Tompson, 1825. godine, uz saradnju Eni Viler, napisao Apel u kojem je istakao da se oslobođenje žena ne može postići u sistemu čiji je osnov slobodna konkurencija. Jer nejednaka moć proizvodi i nejednake posledice. On je zagovarao društvo zasnovano na dobrovoljnom udruživanju i saradnji u kojem bi žene bile ravnopravne, Protivio se dominaciji muškaraca i instituciji braka, jer je brak po njemu doživotni zatvor za žene. Zalagao se, takođe, za ekonomsku samostalnost žena, za njihovo pravo na rad, ali i za odgovornost društva u podizanju i vaspitanju dece i za društvenu podršku materinstvu, Upoređivao je položaj žena sa ropkim položajem crnaca i crkinja. Smatrao je da su žene potčinjene, jer su fizički slabije i opterećene brigom o deci. U njegovo vreme u Engleskoj se javljaju protesti žena protiv porasta cena, kao i prvi pojedinačni zahtevi za pravo glasa.

U Francuskoj revoluciji, od 1830. godine, uporedo sa buržoazijom i radništvom, ponovo su se zatalasale i žene svih slojeva. Socijalisti su nudili nove koncepcije o preobražaju starog i uređenju novog društva, kao i nove koncepcije o odnosima muškaraca i žena, i novu praksu u eksperimentalnim kooperativnim društvenim zajednicama,

Sen Simon je propagirao ukidanje ropstva žena i slobodnu ljubav, a njegovi sledbenici stvaranje slobodnih zajednica muškaraca i žena.

Sarl Furi je kritički pisao o seksualnom ugnjetavanju žena i o njihovom položaju u društvu, o braku i obrazovanju žena. Otkrivao je istarijske korene potčinjenosti žena. Uočavao je posledice ekonomskr zavisnosti žena; smatrao je da je brak, kao jedina mogućnost za ženu da obezbedi svoju egzistenciju, zapravo prikrivena prostitucija; on je, takođe, položaj žene upoređivao sa položajem crnaca i crkinja. Autor je čuvene misli: „Menjanje jedne istorijske epohe može se uvek odrediti srazmerno napretku žena k.a slobodi, jer se u odnosu žene prema čoveku, slaboga prema jakome, najočitije javlja pobeda Ijudske prirode nad brutalnošću. Stupanj ženske emancipacije jeste prirodna mera opšte emancipacije". U falansterijama koje je osnivao kao model njegovog utopijskog društva žene ekonomski nisu zavisile od muškaraca, bile su ravnopravne u tim zajednicama. A uspostavljanjem društvenog domaćinstva oslobođene su robovanja domaćim poslovima. U Evropi su falansterije bile retke, dok ih je u SAD bilo više i duže su opstajale.

U Engleskoj žene se uključuju u radnički, čartistički pokret, i organizuju se da bi tražile pravo glasa. Robert Oven, socijaist-reformator i saradnik feminističkih listova, propoveda da su privatno vlasništvo, brak i religija izvor svih zala i da se mogu ukloniti jedino prosvেćivanjem. Svoje kolonije - u Nju Larnaku u Engleskoj i u opštini Nju Harmoni u SAD - organizovao je na komunističkim principima; u njima su žene imale jednaka prava kao i muškarci.

Gotovo istovremeno, u Francuskoj su se pojavile dve struje hrišćanskog feminizma. Jedna struja zastupala je pravo na obrazovanje žena. No, osnovni motiv tog zalaganja za obrazovanje žena bio je da one postanu dobre supruge i majke. Pripadnice te struje prihvatile su hrišćanski brak i potčinjenost, osuđivale su borbu za politička prava žena i teorije o slobodnoj ljubavi. Godine 1832, pokrenule su svoj list *Journal des femmes*, u kojem su propagirale svoje ideje. Druga struja bila je bliska jednoj grupi feministkinja građanske orijentacije. I one su izdavale list *La gazette des femmes*, od 1836. do 1838. godine, kao politički ženski časopis. Tražile su novu ženu, ali se nisu zalagale za promene postojećeg sistema. Zahtevale su građanska i politička prava za žene, pravo na obrazovanje i pravo da ženama budu dostupna sva zanimanja. Njihove osnovne akcije bile su podnošenje peticija, pomaganje svih kampanja, kao i podržavanje svih mera vlade u korist žena i kritika svih napada na žene.

Među nekoliko žena koje su propagirale žensko oslobođenje bila je i Flora Tristan. Bežeći od xnuža, koji nije hteo da joj da razvod braka i sa kojim se sporila oko dece, sklonila se u Englesku. Tamo se susrela sa liberalnim radikalima i čartistima - sa Eni Viler, Ovenom i drugima - i u druženju sa njima otkrila klasnu borbu, bedu radnika i ugnjetavanje Iraca i Irkinja. Prihvatila je socijalizam, ali je kao feministkinja u svojim razmišljanjima o radničkom pokretu i pokretu za oslobođenje žena došla na ideju da te pokrete i idejno i u praksi poveže.

U svom delu *Radnička, unija* (L'Union ouvriere), 1843. godine, ona je izložila svoj program organizovanja radnica i radnika. Po njoj, svi radnici i sve radnice moraju se organizovati kao klasa u jednu jedinstvenu i čvrstu Uniju. Jer do svog oslobođenja mogu doći samo sopstvenim delovanjem. Polazeći od toga da *društveni prevrat sam po sebi neće rešiti specifične probleme žena*, ona je u svoj program oslobođenja rada unela i posebne zahteve žena: jednako pravo na rad, pravo na jednako moralno, umno i profesionalno obrazovanje, izjednačenje žena i muškaraca u porodici i u braku, pravo na razvod braka, pravo na jednake nadnice za jednak rad. Predlagala je da se radničke unije obrazuju u svim departmanima, da organizuju svoje domove, otvorene podjednako ženama i muškarcima. Pošto je, po njenom mišljenju, radnica radniku drugarica u neznanju i bedi, u domovima bi se ostvarivalo zajedničko obrazovanje oba pola. Istakla je da *jednakost žena i muškaraca nije moguće ostvariti bez promena, uslovljenih mentaliteta i običaja koji vladaju između muškaraca i žena*: „Najugnjeteniji muškarac ugnjetava svoju ženu. Ona je proleter proletera". Flora Tristan zamislila je da se u domovima Radničke unije poučavaju i radnička deca, a u njima bi mogli naći mesta stari, bolesni i invalidi. Naišla je na snažan otpor, u svim slojevima, kao i među socijalistima raznih struja. Pisala je: „Imam skoro čitav svet protiv sebe. Muškarce zbog toga što tražim emancipaciju žena, vlasnike zato što tražim emancipaciju najamnih radnika". Flora Tristan je, dakle, teorijski povezala feminizam sa borbom radničke klase radi revolucionarnog preobražaja društva. Ali u Francuskoj su bili retki njeni savremenici, uključujući i socijaliste, koji su njene ideje razumeli i podržali.

Žan Deroan je pokušala da realizuje ideju Flore Tristan o organizovanju radnika i radnica i da osnuje Uniju radničkih udruženja. Na osnivačkoj skupštini našli su se delegati i delegatkinje iz preko sto radničkih društava, ali su delegatkinje pohapšene, jer je ženama dekretom vlade okupljanje bilo izričito zabranjeno. A pod pritiskom svojih drugova odrekla se autorstva ideje o sazivanju skupštine. Oni su, naime, smatrali da bi ideja i rad na udruživanju radnika izgubili važnost, ako bi se saznalo da je autor(ka) ideje - žena.

Ali zato je pokret žena oživeo. Revolucionarni nacionalni pokreti, 1848. godine pokrenuli su i žene u raznim zemljama. U Francuskoj su osnivani brojni feministički klubovi i pokretane feminističke novine koje su tražile pravo glasa za žene. Eženi Niboaje, Žan Deroan i druge žene na čelu raznih struja u feminističkom pokretu, osnivale su svoje dnevne listove i preko njih široko plasirale svoje ideje. Da bi branile ženske ekonomske interese, pored klubova, pojavile su se i prve profesionalne organizacije žena. Osim prava glasa za žene, one su tražile i poboljšanje uslova rada, skraćanje radnog dana i povećanje nadnica. Među feministkinjama bilo je i pokušaja formiranja ženskih zadruga, biblioteka, javnih restorana, perionica i ustanova za čuvanje dece.

3. Teoretičar liberalnog feminizma Dž. S. Mil,

Apeli Meri Vulstonkraft i viliama Tompsona u Engleskoj, koji su se svojevremeno usudili da postavbe pitanje položaja žena, ostali su usamljeni. Ali sve veća zaposlenost žena u manufakturama i fabrikama, i uz to veći broj neudatih žena, udovica i drugih žena bez sredstava za život - doveli su u pitanje tradicionalni način življenja većine žena, naročito onih iz srednje klase i radničkih slojeva. Herijet Tejlor obnavlja zahteve za žensko pravo glasa i zahteva pravnu i političku jednakost žena i muškaraca. Krajem četrdesetih godina žene u Engleskoj osnivaju ženske koledže i traže da im se omogući jednako školovanje kao i muškarcima, a sredinom pedesetih podnose Parlamentu peticiju žena za pravo kontrole nad svojom vlastitom imovinom (kojom je upravljao muž), koju Parlament nije prihvatio. Pored zahteva za pravo na jednako školovanje, za pravo udatih žena da kontrolišu raspolaganje svojom imovinom i svojim zaradama i za povećanje nadnica - one postavljaju i zahteve za pravo glasa, jer im se čini da će im učešće žena u Parlamentu omogućiti da promene svoju sudbinu.

Njihove probleme i težnje izrazio je Dž. S. Mil u svojoj knjizi *Potčinjenost žena*, koju je napisao, kako sam kaže, pod uticajem svoje žene Herijet Tejlor. Propagirajući učenje radikalnog liberalizma i unoseći etičke principe u društvene i pravne odnose, Mil je u svoju koncepciju društva zasnovanog na slobodi ličnosti i potpunoj demokratiji uključio i ženu. Smatrao je da se ravnopravnost žena može ostvariti u kapitalizmu - poboljšanjem funkcionisanja njegovih institucija, a naročito unošenjem etičkih principa u odnose u braku i porodici, koje on ne dovodi u pitanje. Njegove osnovne ideje su: intelektualne razlike među polovima su rezultat prinudnog ograničavanja i neprirodnog podsticanja da se razvijaju jedne sposobnosti žene na račun drugih; brak je jedini vid ropstva koji zakon priznaje; zakon mora dati pravo ženi da, na principima ravnopravnosti, bračnim ugovorom zaštiti svoja imovinska i druga prava; ženama moraju biti dostupna sva zanimanja i sve dužnosti. Najveća nepravda naneta ženama jeste to što su one - mada čine polovinu čovečanstva - zbog pola isključene iz društva, iako su sposobne da rade sve što i muškarac; žene su deo svoje klase i njene svesti, pa možda samo u pitanju ženske ravnopravnosti mogu imati drugačije stavove od muškaraca iz svoje klase.

Ako žene loše obavljaju svoje poslove, to je zbog toga što ih apsorbuju porodica, kuća i deca i zato što one svom zanimanju posvećuju samo ono vreme koje su drugima zakinule, pa ono što žene na poslu rade - urade kad stignu. Potčinjena žena je potpuno u vlasti svog gospodara. Ta vlast je bazirana na sili koja nema osnova. Ali žena izbegava da se pobuni jer je izložena stalnom zastrašivanju i potkupljivanju, i u pobuni bi morala da žrtvuje sve „ugodnosti“ koje uživa. Samo je vlast muža nad suprugom uspela u tome da se njegova podanica odrekne same sebe, jer su žene vaspitavane tako da njihov ideal postaje da žive za druge i da popuštaju tuđoj volji i vlasti. Muškarac koristi prirodno privlačenje polova, ekonomsku zavisnost žene i to što njen društveni status i ugled zavise od statusa njenog muža. Tako on u potpunosti ostvaruje pokornost žene. Pravda i potreba zahtevaju da se jedini ostaci ograničavanja ličnosti u zakonodavstvu koji se odnose samo na ženu u novom svetu koji se hvali napretkom -- otklone, na taj način što će se i u braku, kao i u drugim odnosima, zakonom uspostaviti potpuna jednakost muškaraca i žena..1

Mil nije ostao samo na teoriji; 1866. godine u engleskom Parlamentu podržao je peticiju žena za pravo glasa, a 1867. je podneo zahtev da se žene uvedu u biračke spiskove. Njegovo učenje bilo je osnova engleskog ženskog pokreta u drugoj polovini XIX veka, ali su se zahtevi pokreta vrlo sporo ostvarivali. Tek krajem XIX veka žene u Engleskoj su stekle pravo da budu imenovane za inspektorke rada, da budu birane u školske odbore i u gradske savete, kao i u opštinske i okružne skupštine, ako su ispunjavale imovinski cenzus. Pravo glasa za izbore u Parlament, žene su uporno postavljale, ali je njihove zahteve Parlament odbijao. A stekle su pravo školovanja na pojedinim univerzitetima.

U Nemačkoj i u drugim evropskim zemljama ženski pokret bio je, takođe, pod uticajem liberalnih teorija.

Lujza Oto, jedna od vodećih nemačkih feministkinja, 1848. godine, učestvovala je u liberalnom nacionalnom pokretu. Ona je smatrala da nemački feministički pokret pre svega mora biti nacionalan. Dugo godina je vodila jednu srednju žensku školu u kojoj su stasale mnoge feministkinje, među ostalima i Klara Cetkin. Takođe, Lujza Oto je, 1865. godine, osnovala Opštenemački ženski savez. A isticala je i potrebu jednakog obrazovanja i poboljšanja položaja radnica.

U Francuskoj je, 1869. godine, formiran umereni Savez za ženska prava. No, on nije imao mnogo uspeha u realizovanju ženskih zahteva, pored ostalog i zbog rasepa u samom pokretu - na liberalno-buržoasku i socijalističku struju. Liberalno-buržoaska struja postavljala je one zahteve koje u datom društvu može da ostvari, i sve do 1901. nije postavljala zahtev za pravo glasa. Žene su dobile pravo da budu birane u viši savet za rad i da budu primljene na umetničke akademije. U Poljskoj su se žene učesnice nacionalno-oslobodilačkog pokreta zalagale za emancipaciju žena, naglašavajući da je ta emancipacija jedan od bitnih elemenata oslobođenja zemlje. U borbi za nacionalno oslobođenje poljskog naroda žene su se bavile rešavanjem socijalnih problema koji su se u toj borbi javljali. I u drugim zemljama - Mađarskoj, Italiji, Srbiji, itd. - uz nacionalno-oslobodilačke pokrete, javljaju se i pokreti žena, kao njihov deo ili samostalno organizovani.

4. Teorija socijalističkog feminizma

Oslanjajući se na ideje prvih socijalista i socijalistkinja - Furijea, Sen Simona, Ovena, Flore Tristan i drugih - o svojini, o organizaciji i ceni rada, o odnosima polova, Marks i Engels su u *Komunističkom manifestu* (1848. godine), u Marksovom *Kapitalu* (objavljen 1867) i u *Nemačkoj ideologiji* (napisana 1845. a objavljena 1888. godine), izložili svoje shvatanje o položaju žene-radnice u kapitalizmu i o njenom oslobođenju. Po njima, žene su, kao fizički slabije i manje kvalifikovani deo radničke klase, bile besprimerno eksploatisane u radu, a u privatnom životu potčinjene svom mužu, koji je njihovu radnu snagu i radnu snagu dece prodavao kao robu. Oblik porodice i položaj žene u društvu menjali su se zajedno sa ekonomskim prilikama i svojinskim odnosima, pa je i položaj žene zavisao od njenog istorijski uslovljenog i promenljivog materijalnog položaja, odnosno od položaja u proizvodnji. U kapitalizmu je žena - otuđena od svoje prirode - definitivno postala samo oruđe za proizvodnju svog vlastitog života pomoću rada, kao i oruđe za proizvodnju tuđeg života i za povećanje broja najamnih radnika pomoću rađanja. I sve to se javlja kao dvostruki odnos: istovremeno i kao prirodni i kao društveni.

Po njima, ekonomska nezavisnost žene preduslov je za oslobođenje žena od svih oblika zavisnosti; nerazdvojno je povezana sa borbom radničke klase, a oslobođenje žena biće posledica oslobođenja proletarijata od kapitalističke eksploatacije. Pošto su smatrali da će u socijalističkoj revoluciji nestati eksploatacija čoveka po čoveku, neljudski odnosi u procesu rada, u životu radnice i radnika, te da samim tim ni žena neće više biti potčinjena muškarcu, već će postati autonomna ličnost i osloboditi se svih vrsta otuđenja - Marks i Engels se nisu bavili praktičnim pitanjima ženskog oslobođenja.'

Većina radničkih društava okupljenih u Prvoj internacionali (osnovana 1864.) uglavnom u se protivila zapošljavanju žena, jer su radnici žene na poslu smatrali konkurencijom. A u pogledu njihove uloge i položaja u društvu, pod uticajem Prudona, Lasala i njihovih sledbenika, smatrali su da je mesto žene u kući. Prva internacionala je stoga izbegavala da žensko pitanje i pitanje porodice stavi na dnevni red, mada su se Marks i Engels suprotstavljali antifeminizmu Prudona i Lasala.

Nezapažena kada je nastala, marksistička teorija o ženi i društvu počela je da se otima od zaborava i širi u radničkom pokretu u Zapadnoj Evropi tek od 1877: godine - u Francuskoj preko teoretičara i osnivača Francuske radničke partije Zila Geda i Pola Lafarga, a u drugim evropskim zemljama preko dela Augusta Bebela.

August Bebel objavljuje delo *Žena i socijalizam*, u kojem, oslonjen na Marksovo i Engelsovo učenje, na popularan način opširno izlaže istorijat ženske potčinjenosti, socijalističku teoriju ženskog oslobođenja, kao i perspektive žene u socijalizmu. On podržava i druge savremene feminističke ideje i pokrete, naročito pokrete za obrazovanje žena. Smatrao je da su žene uopšte, a posebno radnice, dužne da učestvuju u pokretu za preobražaj društva, jer se istovremeno sa ukidanjem klasne vladavine čoveka nad čovekom radi i o oslobođenju žene, tj. o ukidanju dominacije muškarca nad ženom. Delo je prvi put objavljeno u Nemačkoj 1879. Do kraja veka doživelo je preko pedeset izdanja, a prevedeno je na više jezika i u svoje vreme uticalo na aktivistkinje ženskih pokreta u Evropi.

Nakon osnivanja više ženskih radničkih društava i savlađivanja otpora u redovima samih socijalista, nemačka Socijaldemokratska partija, 1891, na inicijativu Klare Cetkin, uključila je u svoj program i ostvarenje ravnopravnosti žena.

Socijalizam je našao svoje pristalice i u Rusiji. Među onima koji su ga prihvatili istakao se ideolog ruskog revolucionarnog demokratskog pokreta N. G. Cerniševski. Po njemu, prelazak u socijalističko društvo moguć je putem seljačke revolucije, pri čemu bi, da bi se izbegle posledice prvobitne akumulacije - ruska opština u kojoj je bila sačuvana kolektivna svojina i udružena proizvodnja, mogla biti iskorišćena kao prelazna forma ka savršenijim oblicima proizvodnje. Polazeći od toga, da u socijalističkom društvu svi ljudi moraju biti slobodni, u svom učenju Cerniševski je propagirao misao o potpunom ekonomskom, građanskom i političkom oslobođenju žene, kao i o nužnosti ravnopravnih odnosa žene i muškarca u braku, koji se zasniva na prijateljstvu, uzajamnom poštovanju, ljubavi i uzajamnom pomaganju. U svom romanu *Sta da se radi*, koji je napisao 1863. godine, opširno je izložio svoja shvatanja o „novim ljudima" i „novim

ženama", i o novim odnosima u braku, kao osnovi revolucionarnog preobražaja društva i oslobađanja žena. Ovo delo snažno je uticalo na rusku inteligenciju i omladinu, naročito na žene. One su se u revolucionarni pokret uključile kao ravnopravne učesnice - „nove žene” - oslobođene vekovnih predrasuda. I kasnije, među narodnjacima, anarhistima i socijalistima ruske žene su igrale značajnu ulogu. Kao ravnopravne učesnice u revolucionarnim pokretima, one su se, boreći se za narod, borile i za svoju ravnopravnost.

Malobrojne socijalističke partije u svojim programima proklamuju jednakost žena i muškaraca - u Francuskoj 1879, u Nemačkoj 1891. godine, itd. Klara Cetkin, 1907. godine, u okviru Druge internacionale organizuje prvu međunarodnu konferenciju žena socijaldemokratkinja. Sledeća međunarodna konferencija žena u Kopenhagenu, 1910. godine, usvojila je njen predlog da se osmi mart proslavlja kao Dan međunarodne solidarnosti žena.

Od 1869. godine ideje o socijalističkom preobražaju društva i o oslobođenju žena u Srbiji je najdoslednije zastupao Svetozar Marković.

5. Ostvariivanje prava na jednako obrazovanje

U svim evropskim zemljama školovanje žena zaostajalo je za školovanjem muškaraca, i uglavnom je bilo pod neposrednim uticajem katoličke crkve, koja se energično suprotstavljala obrazovanju žena. Reformacija je, ipak, u mnogim evropskim zemljama postigla da se škole otrgnu ovim uticajima i da se školovanje u javnim - ali samo osnovnim - školama proširi i na žensku decu (Nemačka, Svajcarska, Holandija, Engleska, skandinavske zemlje). S izuzetkom Nemačke, Rusije i SAD, sve do druge polovine XIX veka, srednjih škola za devojke gotovo da nije ni bilo. Tako na primer, u Francuskoj je tek 1850. godine bilo naređeno da se u svim mestima sa 800 stanovnika (kasnije 500) otvori po jedna škola za devojčice. Posle te naredbe otvorena je samo poneka škola pod kontrolom katoličke crkve. Pokušaj da se otvori srednja ženska škola, 1865/66. godine, zbog otpora nije uspeo. Tek 1867. godine organizovani su tečajevi za odrasle za drugi stepen obrazovanja, kao i tečajevi za osnovno i profesionalno obrazovanje, i to uglavnom samo za trgovinu i umetničke zanate. Osnovano je i više medicinskih škola, ali su devojke koje su te škole završile morale da odlaze u Tursku i u Alžir, jer se u Francuskoj nisu mogle zaposliti.

Od 1784. godine u Rusiji i Poljskoj osnivane su osnovne i srednje škole za žensku decu koje su - kako je to Katarina Velika pisala volteru - vaspitavale dobre domaćice i majke. Pohađale su ih devojke iz plemićkih i građanskih slojeva, u razmeri 1:1. Sredinom XIX veka proširena je mreža ženskih srednjih škola. One su dobile rang gimnazije, bile su otvorene za sve staleže i sve veroispovesti, a zadatak im je - između ostalog - bio da razvijaju umne i moralne osobine žena. Po završetku ovih škola devojke su postajale učiteljice ili su pohađale dvogodišnje pedagoške tečajeve i osposobljavale se da budu nastavnice u gimnazijama.

U Nemačkoj je Prva ženska realka osnovana još 1698. godine, u Berlinu, a u XVIII veku realke su se počele osnivati i u drugim mestima. U Švajcarskoj je Srednja devojačka škola osnovana 1830. U Engleskoj je 1878. godine devojkaama dozvoljeno da pohađaju srednju školu u Londonu, a u Holandiji je u to vreme devojkaama dozvoljeno da pohađaju sve srednje škole u zemlji. U Belgiji je Društvo za žensko industrijsko obrazovanje osnivalo trgovačke i zanatske škole. Srednje ženske škole nisu dopuštale devojkaama da maturiraju, pa su one koje su htele da se upišu na univerzitet -- što im je bilo dozvoljeno - morale privatno polagati maturalne ispite.

Otpor obrazovanju žena, naročito univerzitetskom, pružali su i katolički i protestantski sveštenici, a oni su uglavnom imali kontrolu nad svim evropskim univerzitetima. Među naučnicima, filozofima, lekarima i drugima dugo vremena su se vodile diskusije o tome da li je žena umno jednako sposobna kao i muškarac. Univerzitet u Cirihi umešao se u tu diskusiju tako što je eksperimentom hteo da proveri suprotstavljena shvatanja, pa je 1863. godine dozvolio ženama da na njemu studiraju. Ruskinje su, kao najobrazovanije žene u Evropi, prve krenule u Cirihi na studije medicine, a zatim su na ciriški univerzitet stizale studentkinje iz gotovo čitave Evrope. Krajem veka one su činile petinu od ukupnog broja studenata. U Francuskoj je ženama bilo dozvoljeno da pohađaju razne tečajeve koji su se održavali na Univerzitetu u Parizu, ali žene za njih nisu pokazale veći interes, tako da je 1868. na tim tečajevima bilo svega četiri, a 1886. godine - 119 studentkinja, s tim što su strankinje bile brojnije od Francuskinja. U Engleskoj su žene osnivale

koledže za žene još krajem četrdesetih godina. A na univerzitetu u Kembridžu i Oksfordu žene su prvi put primljene 1870, odnosno 1878. godine.

I u drugim zemljama ženama je dozvoljeno da studiraju na pojedinim, ali ne uvek na svim univerzitetima u dotičnoj zemlji: u Holandiji 1870, u Finskoj 1890, u Danskoj 1877, u Švedskoj i Norveškoj 1884, u Belgiji 1890, u Nemačkoj 1899, a u Rumuniji i Italiji do kraja veka. U ove zemlje valja uračunati i Srbiju, u kojoj upis ženama na Veliku školu nije bio zabranjen, pa se na nju već 1871. godine upisala jedna studentkinja, a sledeće dve studentkinje upisale su se tek 1887. godine. Od tada su se devojke kontinuirano upisivale na Veliku školu, uglavnom na Filozofski fakultet.

6. Pravo glasa

Do kraja veka u evropskim zemljama ženama uglavnom nisu priznavana politička prava. U XIX veku u nekim zemljama ženama su čak ukinuta biračka prava koja su imale u feudalnom poretku, a koja su one uživale po osnovu posedovanja imovine, ili na osnovu obavljanja određenog zanata ili profesije (na primer -- veleposednice ili žene koje su lično plaćale porez u Austro-Ugarskoj i u Francuskoj).

Na Novom zelandu 1886, a u ostalim australijskim državama 1890. godine, žene su dobile aktivno i pasivno biračko pravo za opštinske skupštine, dok su za izbore u Parlament u pojedinim državama to pravo dobile između 1893. i 1908. godine. U Engleskoj su žene od 1894. godine, pod istim uslovima kao i muškarci, imale aktivno i pasivno pravo glasa za opštinske izbore, okružne i grofovijske skupštine. U Švedskoj stt aktivno biračko pravo dobile samo za opštinske i okružne skupštine. U pojedinim nemačkim opštinama biračko pravo imale su vlasnice zemlje i neudate žene, ali je u nekim drugim nemačkim opštinama ženama bilo zabranjeno da se udružuju u politička udruženja (Pruska, Bavarska, Braunšvajg) ili da učestvuju na političkim zborovima (Pruska). U više zemalja žene su dobile pravo da učestvuju u izborima za školske uprave, a ponegde da u te uprave budu i birane. Slično je bilo i sa sirotinjskim odborima, tamo gde su oni postojali.

Tek posle Prvog svetskog rata nekoliko zemalja dalo je pravo glasa ženama, ali više njih je to pravo ženama i dalje osporavalo, te su tamo žene biračko pravo dobile tek posle Drugog svetskog rata.

7. Ženski pokret u Sjedinjenim Američkim Državama

Prve doseljenice na novi kontinent učestvovala su u pionirskim poduhvatima podjednako kao i muškarci. Jedno vreme su bile malobrojnije i obrazovanije od muškaraca, pa su u porodici imale dominantnu ulogu. No politička prava su im bila uskraćena. A postepeno su ograničavane i u drugim pravima.

Pokret žena, koji vode kvekerke, tridesetih godina počinje sa zahtevima za pravo glasa. One su, osim toga, pokrenule i kampanju za oslobođenje crnaca i crnkinja. U tim kampanjama organizovale su izuzetno veliki broj raznih skupova, kojima su prisustvovali i muškarci i žene. Ali, pošto su ih muškarci u akcijama stalno potiskivali, odlučile su da samostalno istaknu svoje zahteve za ravnopravnost. Kongresu u Seneka Folsu u državi Njujork, 19. jula 1848. godine, prisustvovala su žene iz svih delova SAD. One su, po ugledu na američku Deklaraciju o nezavisnosti, donele Deklaraciju o pravima žena. Osnovne teze ove deklaracije bile su: istorija ljudskog roda je istorija nepravdi i nasilja nad ženama; Tvorac je podario i muškarcima i ženama jednaka neotuđiva ljudska prava i vlada je dužna da ta prava čuva, a ako to ne čini pravo je građana da se pobune i da zahtevaju novu vladu. Muškarci donose zakone bez ikakve odluke žena. Oni su monopolisali sva lukrativna zanimanja, onemogućili da se žene obrazuju za ugledne profesije i crkvene poslove, oduzeli su ženi sva građanska prava, stvorili dvojni moral, uništili veru u ženine sposobnosti i njeno samopoštovanje i naterali je da dobrovoljno prihvati zavisnost i poniženje. Zadatak žena je da odbiju zakone muškaraca i povrate sva prava koja im kao ravnopravnim građankama SAD pripadaju. Najavile su da će se za ostvarenje svojih zahteva služiti svim sredstvima i da će se boriti u svim krajevima SAD da bi u tome uspele. Razvile su široku i raznovrsnu kampanju za postizanje svojih ciljeva. Obrazovale su i udruženja žena-radnica za postizanje boljih uslova rada, a 1869. godine osnovale su Nacionalno udruženje za pravo glasa žena.

SAD su prve dozvolile ženama da studiraju, i to 1850. godine u državi Utah, a do kraja veka i u drugim državama. Početkom XX veka u SAD bilo je 2.438 lekarki, 2.163 arhitektkinja, 500 žurnalistkinja, 105 sveštenica i 110 advokatkinja.

U SAD žene su, prvo u državi Vajoming 1869. godine, dobile pravo glasa, a zatim do kraja veka gotovo i u svim drugim državama.

Učenje o neotudivim prirodnim pravima, o pravu na slobodu, jednakost i svojinu, kao i pravo na pobunu, u XIX veku, podstaklo je feministkinje i feministe da formulišu građanska prava žena. Na prvom mestu isticali su da društvene nejednakosti nisu uslovljene prirodom polova, već nejednakim obrazovanjem. Zato su zahtevali jednako obrazovanje za muškarce i žene, kao i dostupnost ženama svim zanimanjima za koje su se osposobile. Pobunili su se i protiv institucije braka i ograničenja koje je zakon nametao - udatim ženama, zahtevali su ravnopravnost u braku, naročito da žena može slobodno i samostalno raspolagati svojom imovinom ili svojom zaradom, kao i pravo na razvod braka.

Socijalisti nisu verovali u građansko društvo. Njihovo učenje polazilo je od toga da je položaj žene uslovljen načinom proizvodnje i raspodele, društvenim odnosima u proizvodnji i raspodeli. Žena je dvostruko ugnjetavana - kao pol i kao pripadnica klase - pa se njen položaj može temeljito promeniti samo revolucionarnom promenom društva. Zahtevali su za žene pravo na rad pod jednakim uslovima, pravo na jednaku nadnicu za jednak rad, pravo na jednako, zajedničko i besplatno opšte i profesionalno školovanje ženske i muške dece, ukidanje braka kao institucije, i pravo žene da slobodno raspolaže svojim telom.

I jedni i drugi su zahtevali i politička prava za žene, u prvom redu pravo glasa.

U svojim dugotrajnim i upornim nastojanjima žene su, u toku i potkraj XIX veka, uspele da se približno izjednače sa muškarcima u pravu na školovanje i u pravu na zapošljavanje u nekim, ali ne svim, zanimanjima. U nekim zemljama postignuta su i izvesna ublažavanja zakonskih ograničenja u bračnom i građanskom pravu (u pogledu poslovne sposobnosti i raspolaganja zaradom, i sl). Sve to je uglavnom bilo uslovljeno povećanim potrebama društva za određenim profilima zaposlenih i težnjom vlasnika kapitala da dođe do jeftine radne snage. Sva druga istaknuta prava - naročito politička - ženama su bila uskraćena, i borba za njihovo ostvarenje gotovo u svim evropskim zemljama preneti je u XX vek.

Pokreti žena koji su nastali na koncepcijama liberalnog građanskog društva i pokreti žena socijalistkinja razdvajaju se negde sredinom XIX veka. Bitna razlika među njima je to što su liberalni i drugi građanski pokreti položaj žena nastojali da poboljšaju reformama u postojećem društvu, a socijalistički pokreti žena su smatrali da se oslobođenje žena može postići samo preobražajem društva, pa su socijalistkinje svoj rad i svoju borbu povezale sa radničkim pokretom. Ali za neke struje u socijalističkim pokretima žensko pitanje samo po sebi ni ne postoji.